

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК МОРАЛЬНА ЦІННІСТЬ СУЧАСНОГО СТУДЕНТСТВА

На основі теоретичного аналізу наукових джерел розкрито різні підходи до визначення сутності відповідальності, наведено характеристики її основних ознак. Встановлено, що відповідальність – важлива моральна цінність, яка забезпечує прийняття індивідом відповідних знань як регуляторів поведінки, розуміння своїх обов'язків та реалізацію свободи вибору. Важливе значення цінність відповідальності має для студентів вищих педагогічних навчальних закладів, на які покладається завдання не тільки підготувати висококваліфікованого фахівця, а й сформувати відповідальну особистість.

Ключові слова: відповідальність, цінність, моральність, студенти.

Успіх трансформаційних процесів, притаманних сучасному українському суспільству, значною мірою визначається тим, які умови будуть створені для реалізації свободи особистості, формування в неї здатності до критичного мислення, стійких соціально значущих способів поведінки, які ґрунтувалися б на інтеріоризованих моральних цінностях й відображали ставлення особистості до самої себе як до суб'єкта доброзичливих взаємин з оточуючими. Важливе місце серед таких цінностей посідає відповідальність.

Сутність відповідальності розглядають К. Абульханова-Славська, І. Бех, М. Левківський, Т. Морозкіна, В. Остринська, Л. Татомир, М. Савчин, І. Сопівник, І. Уледова та інші, трактуючи її як особливий мотив людських вчинків, систему відповідальних уявлень і ставлень, смисловий принцип регуляції поведінки індивіда.

У працях Л. Божович, О. Запорожця, О. Леонтєва, С. Якобсон зазначено, що відповідальна особистість свідомо приймає моральні вимоги і норми як принципи і норми власної поведінки, має почуття морального обов'язку. Тому виховання відповідальності розглядається як важливий засіб формування в людини єдності уявлень, почуттів і звичок, що не лише передбачає роз'яснення змісту принципів і норм загальнолюдської моралі, а й спрямовує на їх реалізацію в повсякденному бутті.

Особливого значення ці питання набувають для студентів вищих педагогічних навчальних закладів, майбутня професійна діяльність яких безпосередньо пов'язана з моральним вихованням молодого покоління. Це висуває відповідні вимоги до навчально-виховної діяльності вищої педагогічної школи, яка має не тільки підготувати висококваліфікованого фахівця, а й сформувати в нього відповідальність як важливу моральну цінність.

Особливості морального виховання студентської молоді вивчають О. Багас, К. Байша, Г. Васянович, М. Горда, О. Денищик, С. Крук, О. Кузнецова, І. Ластовченко, О. Лукач, Ю. Максимчук, В. Марчук, Н. Ткачова та інші дослідники.

Разом із тим проблема виховання у студентів відповідальності не є вичерпаною, потребує ґрунтовного осмислення, зокрема щодо визначення сутнісних характеристик цієї моральної цінності, а також специфіки її виховання у студентів.

Мета статті – на основі теоретичного аналізу наукових джерел розкрити сутність відповідальності як моральної цінності сучасного студента.

Згідно з філософським визначенням, відповідальність означає усвідомлення індивідом, соціальною групою, класом, народом свого обов'язку перед суспільством, людством, розуміння у світлі цього обов'язку змісту та значення своїх учинків, діяльності, узгодження їх з обов'язком і завданнями, які виникають у зв'язку з потребами суспільного розвитку [8, с. 453].

Як утілення істинного, найглибшого і принципового ставлення людини до життя розуміє відповідальність С. Рубінштейн. На його погляд, відповідальність – це не тільки усвідомлення всіх наслідків уже зробленого, а й відповідальність за все втрачене, адже кожна реалізована дія є незворотною. Тобто, доходить висновку психолог, відповідальність – це “здатність людини детермінувати події, вчинки у момент їх здійснення, під час їх здійснення – аж до радикальної зміни всього життя” [5, с. 218].

З наведеного формулювання випливає, що відповідальність не є даниною формальному обов'язку, дотриманням раз і назавжди прийнятих правил. Вона забезпечує спроможність особистості в процесі життєдіяльності бачити, визначати, висувати проблеми, вчасно їх усвідомлювати й ухвалювати

відповідні рішення. Наявність у людини відповідальності передбачає не лише реалізацію певних дій, а й прогнозування можливих вчинків та їхніх наслідків.

Розкриваючи сутність відповідальності, М. Савчин трактує її як "своєрідну ... цензуру, яка охороняє головну внутрішню основу людської поведінки від можливих відхилень. Вона виявляється не лише в межах свідомості, а й усієї психіки і є раціонально-вольовим та емоційно-переживальним процесом". Грунтуючись на таких ідеях, психолог констатує, що "відповідальність – це готовність витримати основну лінію поведінки, скоординовану з основним смислом людського життя і домінуючими егоїстичними спонуканнями та вітальними функціями" [6, с. 11].

На думку О. Соколової, сутність відповідальності полягає в тому, що вона забезпечує "не бачення суб'єктом самого себе та усвідомлення власного "Я" і не саморозкриття та самозавершення свідомості в самосвідомості, а реальне життя і діяльність, практичну зміну зовнішнього світу, усвідомлення вимог суспільства до людини, свого суспільного обов'язку та сенсу життя, відповідальності за доручену справу перед групою, суспільством" [7, с. 45].

Розробляючи теорію відповідальності як привласнення особистістю необхідності, К. Абульханова-Славська фокусує увагу на суб'єкті, його добровільності [1]. Людина розглядає себе як відповідальну особистість і сама визначає міру своєї відповідальності. Критерієм повноти привласнення особистістю відповідальності, на погляд К. Абульханової-Славської, може слугувати узгодження необхідності з її бажаннями і потребами, тобто виникненням ініціативи. Якщо відповідальність поєднується з ініціативою, необхідність стає внутрішньою спонукуючою самого суб'єкта.

У теоретичних поглядах К. Абульханової-Славської простежується чітке розмежування виконавства та відповідальності особистості. Відповідальна особистість бере на себе обов'язок у вирішенні життєвих завдань, незалежно від наявності чи відсутності зовнішнього контролю, вона впевнена у своїх можливостях, узгоджує вимоги суспільства з власними бажаннями. Звідси випливає наявність тісного взаємозв'язку між відповідальністю та свободою ухвалення рішень, вибором цілей і способів їх досягнення.

На важливості оволодіння особистістю моральними нормами і цінностями як практичної доцільності детермінованих суспільством форм взаємин між людьми акцентує у визначенні відповідальності Л. Архангельський. На його думку, щоб моральна норма або цінність були прийняті індивідуальною свідомістю, вони мають бути усвідомлені суб'єктом поведінки, стати внутрішнім переконанням, злитися з волею, тобто стати внутрішньою основою свободи вибору вчинку [2, с. 72–73]. Адже норми і цінності моралі, як регламентуючої системи, мають характер універсальності; вони значно ширші й позначаються не лише на міжгрупових відносинах, а й стосуються ширших їх різновидів. Адже мораль – це переважно сфера особистісно-суспільних відносин, у ній суспільні інтереси доводяться до кожного у формі вимог до поведінки окремих індивідів та уявляються як їхні власні. Загалом мораль спрямована на забезпечення гуманних основ для розвитку кожного індивіда.

Проблема відповідальності стала предметом уваги зарубіжних дослідників. Досить ґрунтовне дослідження сутності відповідальності здійснив К. Хелкана, що дало йому змогу виокремити певні стадії розвитку цієї цінності в особистості.

На першій стадії – об'єктивної відповідальності – критерієм виступає конформність щодо зовнішніх правил; відсутнє розрізнення внутрішньої та зовнішньої причинності в характеристиці відповідального типу поведінки.

На другій стадії – гетерономної суб'єктивної відповідальності – її критерієм постає визнання негативних намірів провідними. Спостерігається поступове зниження значущості наслідків дій; диференціюються негативні наміри і випадкові результати, але позитивні наміри не беруться до уваги.

Третя стадія – стадія автономної суб'єктивної відповідальності. Основними критеріями цього разу названо особистісні мотиви дії, незалежність поведінки індивіда від впливу груп, які його оточують. Індивідуальний намір на цій стадії детермінується центральним, визначальним моментом дії.

На четвертій стадії відповідальності як соціальної повинності критеріями визначено почуття обов'язку, свободи та мотив як розуміння об'єктивної необхідності. Вважається, що людина є носієм правил певної соціальної системи, а її обов'язок – дотримуватися цих правил.

П'ята стадія – перехідної відносної відповідальності – характеризується тим, що критерієм виступає усвідомлення норм і правил поведінки відповідно до мотивів і намірів. Відповідальність залежна від того, яким чином вона визначається й усвідомлюється особистістю, виходячи з наявних у неї моральних переконань.

Критеріями обґрунтованої відповідальності на шостій, останній, стадії названо незалежність і переконаність. Усвідомлення моральної норми залежить від прийняття людиною моральних принципів, що надає їй моральної автономії та можливості робити самостійний вибір щодо того чи іншого рішення.

Сформованість внутрішньої відповідальності, вважає К. Хелкана, – становить основний критерій оцінювання рівня моральної зрілості особистості загалом, тому актуалізується необхідність вивчення особливостей прийняття суб'єктом відповідальності залежно від умов [10, с. 87–88].

Представники гуманістичного (К. Роджерс, А. Маслоу, Е. Фромм) та екзистенційного (В. Франкл) напрямів акцентують увагу на співвідношенні свободи і відповідальності. На думку В. Франкла, свобода – це “здатність особистості взяти на себе відповідальність за власну долю, свобода прислухатися до власної совісті й вирішувати власну долю” [9, с. 106]. Свобода і відповідальність взаємозумовлюють одна одну. Перша, позбавлена другої, вироджується у сваволю, а друга, позбавлена першої, – перетворюється на засіб пригнічення особистості. Отже, доходить висновку науковець, свобода – це “здатність зважитися на користь однієї або іншої з двох альтернатив, вибір між раціональними та ірраціональними інтересами в житті, зростанням або стагнацією і смертю. Якщо розуміти свободу в цьому сенсі, найкращий і найгірший індивіди не мають проблеми свободи вибору, тоді як така проблема постає перед середньою людиною з її суперечливими схильностями” [9, с. 107].

Іншою важливою моральною категорією, яка безпосередньо пов'язана з відповідальністю, В. Франкл вважає совість. Згідно з його визначенням, совість “є результатом вторинної інтеріоризації моральної вимоги. Вона постає не тільки як момент усвідомлення, а й як специфічне переживання на рівні неусвідомленої і не підзвітної суб'єктові психічної діяльності...

Завдання совісті – відкрити людині, яка живе у цьому світі, що “те, що треба” – є її обов’язком” [9, с. 109].

Узагальнення думок зарубіжних науковців з приводу змістових характеристик відповідальності засвідчує, що основним її стрижнем вважається моральна дія, яка ґрунтується на певній моральній нормі. Тому основне завдання виховання цієї особистісної цінності вбачається ними в приведенні поведінки індивіда у відповідність до моральних норм шляхом маніпулювання задоволенням його еґоїстичних потреб. Іншими словами, якщо вміло натиснути “на вході” певні важелі в безперервному ланцюзі мотивів, якими особистість керується у своїй поведінці та діяльності, можна отримати “на виході” відповідний моральний вчинок. Зарубіжні дослідники схильні пов’язувати феномен стійкості поведінки зі зростанням моральної цілісності особистості, інтегрованості різних проявів моральної поведінки, усвідомленості відповідальності й готовності дотримуватися обов’язку, здатності відчувати і сприймати моральні почуття, безконфліктно вирішувати питання моралі у спілкуванні.

Моральний розвиток особистості як процес, що забезпечує досягнення індивідом високого рівня відповідальності, позначений певними особливостями і закономірностями, які, своєю чергою, зумовлені “соціальною ситуацією” (Л. Виготський), а також віковими, соціально-психологічними та індивідуальними особливостями.

Процес морального становлення особистості юнацького віку, до якого належать студенти, передбачає визначення нею власної позиції щодо загальнолюдських і загальнозначущих цінностей, формування моральних уявлень і знань, моральних почуттів, вироблення принципів оцінки подій і поведінки інших людей, а також вироблення власного ставлення до людини і суспільства загалом. Особливої важливості набувають соціально значущі критерії оцінювання, дотримуючись яких, індивід прагне здобути повагу оточуючих і підвищити власну моральну самооцінку. В емоційно-ціннісному аспекті особистість набуває особливих здібностей: “застосування до самої себе тих самих критеріїв оцінювання, що й до інших; використання загальних принципів як основи моральної поведінки та оцінювання за ними як самої себе, так і інших; здатність враховувати потреби та інтереси оточуючих тією

самою мірою, що й власні” [4, с. 118]. Тобто, на перший план у критеріях моральної оцінки виходить принцип взаємності моральних обов’язків, відповідальність.

Проведений нами аналіз наукової літератури дав змогу виявити як певну схожість, так і деяку відмінність у підходах до тлумачення сутності відповідальності, що зумовлено належністю авторів до тієї чи іншої сфери наукового пізнання, домінуючими поглядами на змістові характеристики цієї моральної цінності особистості. Незважаючи на різноплановість у підходах до визначення сутності відповідальності, спільними для теоретичних і прикладних досліджень, які стосуються цієї проблеми, є визнання наявності трьох взаємопов’язаних її компонентів: певних знань, належним чином спрямованих емоційних ставлень і поведінкових актів, хоча кожен дослідник, виходячи з власних поглядів, наповнює їх своїм змістом. Іншим спільним для більшості учених моментом є поєднання відповідальності з моральністю як історично сформованою сукупністю принципів, норм, цінностей, що зумовлюють ставлення людей одне до одного, до праці, держави, суспільства. Загальні риси моральної спрямованості особистості виявляються у її ставленні до основних принципів суспільної та індивідуальної моральної свідомості, виступаючи у формі служіння суспільним інтересам та виконання свого громадянського обов’язку. У морально розвиненої людини відсутні розходження між переконаннями і поведінкою, думками та вчинками, словом і ділом. Показником моральності є внутрішня цілісність та узгодженість усієї системи розуміння людиною добра і зла, сенсу життя та ідеалу, щастя і почуття власної гідності, совісті й справедливості, честі й відповідальності, єдність моральних якостей і цінностей, що знаходить своє втілення в діяльності та поведінці особистості [3, с. 398].

Отже, проблема відповідальності, її співвіднесення з моральністю набула доволі ґрунтовного дослідження, але й нині залишається актуальною для педагогічної теорії і практики. Це зумовлено трансформаціями, притаманними сучасному суспільству, зміною ціннісних орієнтацій і моральних пріоритетів, породжених умовами сьогодення, що висуває нові вимоги до змісту та способів реалізації відповідальності як моральної цінності особистості.

Встановлено, що юнацький вік є сенситивним для морального виховання, формування відповідальності студентів як важливої особистісної цінності. Ця сенситивність забезпечується посиленням свідомої мотивації поведінки, підвищенням інтересу до моральних проблем і пошуком ефективних шляхів їх розв'язання, здатністю до самоспостереження і рефлексії, усвідомленням своїх морально-психологічних і вольових якостей, становленням соціально-моральної самооцінки, орієнтацією на моральні цінності. Водночас для цього віку характерні суперечності між прагненням до істини і невмінням зрозуміти її моральну сутність, орієнтацією на позитивний ідеал, самостійність та відсутністю здатності його досягнення, небажання бути "виховуваним" та недостатнім розвитком умінь самовиховання, у тому числі щодо відповідальності.

Зважаючи на результати вивчення наукових джерел, аналізу та узагальнення викладених у них ідей, визначаємо відповідальність як базову моральну цінність особистості студента, що визначається наявністю в нього знань про моральні норми та цінності, сформованістю уявлень про сутність моральних обов'язків стосовно об'єктів і суб'єктів навколишнього середовища та самого себе, позитивним їх переживанням як спонукою до виконання певних дій, умінням реалізовувати такі дії у власній діяльності та вчинках без зовнішнього регулювання.

Література

1. Абульханова-Славская К. А. Деятельность и психология личности / К. А. Абульханова-Славская. – М. : Наука, 1980. – 335 с.
2. Архангельский Л. М. Природа нравственных норм и диалектика их развития / Л. М. Архангельский // Вопросы философии. – 1978. – № 3. – С. 72–79.
3. Пенькова О. Моральна спрямованість особистості як основа її громадянськості / Олена Пенькова // Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні / [за ред. Максименка С. Д., Циби В. Т., Шайгородського Ю. Ж. та ін.]. – К. : Український центр політичного менеджменту, 2003. – С. 398–408.
4. Ремшмидт Х. Подростковый и юношеский возраст: проблемы становления личности : [пер. с нем.] / Х. Ремшмидт. – М. : Мир, 1994. – 254 с.

5. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии : в 2-х т. Т. 1 / С. Л. Рубинштейн : в 2-х т. – М. : Педагогика, 1989. – 488 с.
6. Савчин М. В. Відповідальність: смисловий принцип мотиваційної регуляції поведінки особистості / М. В. Савчин // Педагогіка і психологія. – 1996. – № 1. – С. 10–18.
7. Соколова Е. К. Проективные методы исследования личности / Е. К. Соколова. – М., 1980. – 151 с.
8. Философский энциклопедический словарь. – 2-е изд. – М. : Сов. энциклопедия, 1989. – 815 с.
9. Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с.
10. Helkana K. Toward a cognitive-developmental theory of attribution of responsibility / K. Helkana. – Helsinki, 1981. – 203 p.

Н. В. Стадник

Ответственность как моральная ценность современного студенчества

Институт начального образования Киевского университета имени
Бориса Гринченко 18/2 бул. Давыдова, Киев, Украина)

На основе теоретического анализа научной литературы раскрыты основные подходы к определению сущности ответственности, характеристики ее основных признаков. Установлено, что ответственность – важная моральная ценность, которая обеспечивает принятие индивидом соответствующих знаний как регуляторов поступка, понимание своих обязанностей и реализацию свободы выбора. Особое значение ценность ответственности имеет для студентов высших педагогических учебных заведений, перед которыми поставлена задача не только подготовить высококвалифицированного специалиста, но и сформировать ответственную личность.

Ключевые слова: ответственность, ценность, моральность, студенты.

N. V. Stadnik

Responsibility as a Moral Value of Modern Students

Institute of Primary Education of Borys Hrinchenko Kyiv University
(18/2 O. Davydova Blvd., Kyiv, Ukraine)

Based on theoretical analysis of scientific sources, the article deals with different approaches to determination of the essence of responsibility, descriptions of its basic features. The problem of responsibility, its correlation

with morality has been studied sufficiently, but presently it also remains topical for pedagogical theory and practice. It is predetermined by transformations inherent to modern society, changes in value orientations and moral priorities. Present time requires new content and methods of realization of responsibility as a moral value of person.

Responsibility is determined as a base moral value of the personality of student that envisages knowledge about moral norms and values, formed ideas about the essence of moral duties in relation to objects and subjects of the environment and oneself, their positive experiencing as motives to perform certain actions, the abilities to realize such actions in own activity without external influence.

The expediency of students' moral education, forming responsibility as an important personality value is substantiated. This education is provided by means of conscious motivation of behavior, increase of interest to moral problems and search of effective ways of their solving, through a capacity for introspection and reflection, awareness of moral-psychological and volitional qualities, social-moral self-appraisal, orientation on moral values. At the same time youth is an age of contradictions between aspiring to truth and lack of the ability to understand its moral essence, between orientation on a positive ideal, independence and absence of the ability to achieve it, insufficient development of self-education abilities, including responsibility. The value of responsibility is important for the students of higher pedagogical educational establishments, who must not only train a highly skilled specialist but also form a responsible personality.

Keywords: responsibility, value, morality, students.

References

1. Abulkhanova-Slavskaiia, K. A. (1980). *Deiatelnost i psikhologiiia lichnosti* [Activity and psychology of personality]. Moscow: Nauka.
2. Arkhangelskii, L. M. (1978). *Priroda npravstvennykh norm i dialektika ikh razvitika* [The nature of moral norms and the dialectics of their development]. *Voprosy filosofii*, 3, 72-79.
3. Penkova, O. (2003). *Moralna spriamovanist osobystosti yak osnova yii hromadianskosti* [Moral orientation of personality as the basis of its civic qualities]. In Maksymenko, S. D., Tsiba, V. T., Shaihorodskyyi, Yu. Zh. et al. (Eds.), *Sotsialno-psykhologichnyi vymir demokratychnykh peretvoren v Ukraini* (pp. 398-408). Kyiv: Ukrainskyyi tsentr politichnoho menedzhmentu.
4. Remshmidt, H. (1994). *Podrostkovi i yunosheskii vozrast: problemy stanovleniia lichnosti* [Adolescence and youth: problems of formation of personality]. Moscow: Mir.

5. Rubinshtein, S. L. (1989). *Osnovy obshchei psikhologii: Vol. 1* [Basics of general psychology]. Moscow: Pedagogika.
6. Savchyn, M. V. (1996). Vidpovidalnist: smyslovy pryntsyp motyvatsiinoi rehuliatsii povedinky osobystosti [Responsibility: the sense principle of motivational regulation of a person's behaviour]. *Pedahohika i psykholohiia*, 1, 10-18.
7. Sokolova, E. K. (1980). *Proektivnyie metody issledovaniia lichnosti* [Projective methods of research of personality]. Moscow.
8. *Filosofskii entsyklopedicheskii slovar* (1989) [Philosophic encyclopaedic dictionary] (2nd ed.). Moscow: Sov. entsyklopediia.
9. Frankl, V. (1990). *Chelovek v poiskakh smysla* [Human being in search of sense]. Moscow: Progress.
10. Helkana, K. Toward a cognitive-developmental theory of attribution of responsibility / K. Helkana. – Helsinki, 1981. – 203 p.